teachinns.com
Text with Technology

UGC-NTA NET/SET/JRF-JUNE 2020

PAPER- II

SANSKRIT

CODE: 25

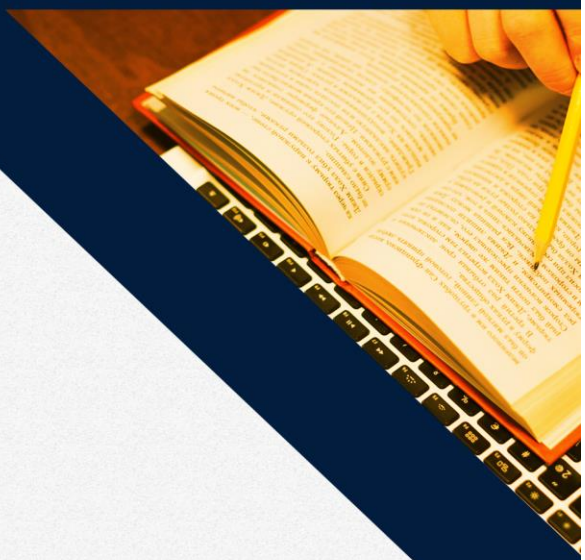

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

UNIT – 7 : संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य सामान्यपरिचयम्

SYLLABUS

Sub Unit – 1: भासस्य परिचयम्

SL.NO.	Topics	
1.	7.1	भास:
2.	7.1.1	भास सम्पर्के विभिन्ना: उक्तय:
3.	7.1.2	भासस्य आविर्भावकाल:
4.	7.1.3	भासनाटकचक्र:
5.	7.1.3.a	प्रतिमानाटकम्
6.	7.1.3.b	अभिषेकानाटकम्
7.	7.1.3.c	दूतवाक्यम्
8.	7.1.3.d	दूतघटोत्कचम्
9.	7.1.3.e	मध्यमव्यायोगम्
10.	7.1.3.f	ऊरुभङ्गम्
11.	7.1.3.g	कर्णभारम्
12.	7.1.3.h	पञ्चरात्रम्
13.	7.1.3.i	बालचरितम्
14.	7.1.3.j	प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
15.	7.1.3.k	स्वप्नवासवदत्तम्
16.	7.1.3.l	अविमारक:
17.	7.1.3.m	चारुदत्त:
18.	7.1.4	भाससमस्या

Sub Unit – 2 : अश्वघोषस्य परिचयम्

SL.NO.	Topics	
19	7.2	अश्वघोषः
20	7.2.1	वंशपरिचयम्
21	7.2.2	साहित्यकृतिः
22	7.2.2.a	बुद्धचरितम्
23	7.2.2.b	सौन्दरनन्दम्
24	7.2.2.c	शारिपुत्रप्रकरणम्
25	7.2.2.d	गन्डीस्तोत्रगाथा
26	7.2.2.e	व्रजसूची
27	7.2.2.f	सूत्रालङ्कारः
28	7.2.2.h	त्रिदन्डमाला

Sub Unit – 3 : कालिकासस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
29	7.3	कालिदासः
30	7.3.1	आविर्भावकालः
31	7.3.2	साहित्यकृतिः
32	7.3.2.a	कुमारसम्भवम्
33	7.3.2.b	रघुवंशम्
34	7.3.2.c	ऋतुसंहारम्
35	7.3.2.d	मेघदूतम्
36	7.3.2.e	मालविकाग्निमित्रम्
37	7.3.2.f	विक्रमोर्वशीयम्
38	7.3.2.h	अभिज्ञानशकुन्तलम्

Sub Unit – 4 शुद्रकस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
39	7.4	शुद्रक:
40	7.4.1	वंशपरिचयम् आविर्भावकाल: च
41	7.4.2	नाट्यकृति:

Sub Unit – 5 विशाखादत्तस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
42	7.4	विशाखदत्त:
43	7.4.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
44	7.4.2	नाट्यकृति:
45	7.5.3	टीकाकार:

Sub Unit – 6 : भारवे: परिचयम्

Sl. No.	Topics	
46	7.6	भारवि:
47	7.6.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
48	7.6.2	नाट्यकृति:
49	7.6.3	टीकाकार:

Sub Unit – 7 : माघस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
50	7.7	माघ:
51	7.7.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
52	7.7.2	नाट्यकृति:
53	7.7.3	टीकाकार:

Sub Unit – 8 : हर्षस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
54	7.8	हर्षः
55	7.8.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
56	7.8.2	नाट्यकृतिः
57	7.8.2.a	रत्नावली
58	7.8.2..b	प्रियदर्शिका
59	7.8.2.c	नागानन्दः

Sub Unit –9 : वाणभट्टस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
60	7.9	वाणभट्ट
61	7.9.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
62	7.9.2	काव्यकृतिः
63	7.9.2.a	हर्षचरितम्
64	7.9.2..b	कादम्वरी
65	7.9.2.c	चन्डीशतकम्

Sub Unit –10 : दन्डीनः परिचयम्

Sl. No.	Topics	
66	7.10	दन्डी
67	7.10.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
68	7.10.2	काव्यकृतिः
69	7.10.2.a	दशकुमारचरितम्

Sub Unit –11 : भवभूतेः सामान्यपरिचयम्

Sl. No.	Topics	
70	7.11	भवभूतिः
71	7.11.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
72	7.11.2	नाट्यकृतिः
73	7.11.2.a	मालतीमाधवम्
74	7.11.b	महावीरचरितम्
75	7.11.c	उत्तररामचरितम्

Sub Unit –12 : भट्टनारायणस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
76	7.12	भट्टणारायणस्य परिचयम्
77	7.12.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
78	7.12.2	नाट्यकृतिः
79	7.12.2.a	वेनीसंहारम्

Sub Unit –13 : विल्हणस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
80	7.13	विल्हणः
81	7.13.1	काव्यकृतिः
82	7.13.1.a	चौरपञ्चाशिका

Sub Unit –14 : श्रीहर्षस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
83	7.14	श्रीहर्षः
84	7.14.1	आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च
85	7.14.2	काव्यकृतिः

Sub Unit – 15: अम्विकादत्तव्यासस्य परिचयम्

Sl. No.	Topics	
86	7.15	अम्विकादत्तव्यास:
87	7.15.1	कविकृति:

Sub Unit –16 : पन्डिता क्षमाराव:

Sl. No.	Topics	
88	7.16	क्षमाराव:
89	7.16.1	आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च
90	7.16.2	कविकृति:

Sub Unit –17 : वि: राघवन

Sl. No.	Topics	
91	7.17	वि.राघवन्
92	7.17.1	कविकृति:

Sub Unit –18 : श्रीधरभास्करवर्णेकर:

Sl. No.	Topics	
93	7.18	श्रीधरभास्कर: वर्णेकर:
94	7.18.1	कविकृति:

Sub Unit –19 : काव्यशास्त्रम्

Sl. No.	Topics	
95	7.19.a	रससम्प्रदाय:
96	7.19.b	अलंकारसम्प्रदाय:
97	7.19.c	रीतिसम्प्रदाय:
98	7.19.d	ध्वनिसम्प्रदाय:
99	7.19.e	वक्रोक्तिसम्प्रदाय:
100	7.19.f	औचित्यसम्प्रदाय:

Sub Unit –20 : पाश्चात्यकाव्यशास्त्रम्

Sl. No.	Topics	
101	7.20.a	अरस्तु
102	7.20.b	लॉङ्गाइनस
103	7.20.c	क्रोचे

Section – 1 : Unit At a Glance

7.1. भास: 7.2 अश्वघोष: 7.3 कालिदास: 7.4 शूद्रक: 7.5 विशाखादत्त: 7.6 भारवि: 7.7 माघ: 7.8 हर्ष: 7.9 वाणभट्ट: 7.10 दन्डी 7.11 भवभूति 7.12 भट्टनारायण: 7.13 विल्हण: 7.14 श्रीहर्ष: 7.15 अम्विकादत्यव्यास: 7.16 पन्डिताक्षमाराव: 7.17 वि. राघवन् 7.18 श्रीधरभास्करवर्णेकर: 7.19.a रससम्प्रदाय: 7.19.b अलंकारसम्प्रदाय: 7.19.c रीतिसम्प्रदाय: 7.19.d ध्वनिसम्प्रदाय: 7.19.e वक्रोक्तिसम्प्रदाय: 7.19.f औचित्यसम्प्रदाय: 7.20.a अरस्तु 7.20.b लॉङ्गाइनस 7.20.c क्रोचे

Section – 2: Key Words

Every candidates appearing for NET/SET examination should follow these key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic Key Words

7.1. भास: 7.2 भाससमस्या 7.3 अश्वघोष: 7.2.2 साहित्यकृति: 7.4 शूद्रक 7.5 विशाखादत्त: 7.6 भारवि: 7.7 माघ: 7.8 हर्ष: 7.9 वाणभट्ट: 7.10 दन्डी 7.11 भवभूति 7.12 भट्टनारायण: 7.13 विल्हण 7.14 श्रीहर्ष:

Standard Key Words

7.1.3 भासनाटकचक्र: 7.3 कालिदास: 7.3.2 साहित्यकृति 7.4.2 शुद्रस्यनाट्यकृति 7.5.2 विशाखदत्तस्यनाटकृति: 7.6.2 भारवे: नाट्यकृति: 7.7.2 माघस्य नाट्यकृति: 7.7.3 टीकाकार: 7.8.2 हर्षस्य नाट्यकृति: 7.9.2 वाणभट्टस्य काव्यकृति: 7.10.2 दन्डीन: काव्यकृति: 7.11.2 भवभूते: नाट्यकृति: 7.12.2 भट्टनारायणस्य नाट्यकृति: 7.13.2 विल्हणस्य काव्यकृति: 7.14.2 श्रीहर्षस्य काव्यकृति:

Advanced Key Words

7.15. अम्विकादत्तव्यास: 7.15.1 कविकृति: 7.16 क्षमाराव: 7.17 वि.राघवन् 7.18 श्रीधरभास्करवर्णेकर: 7.19.a रससम्प्रदाय: 7.19.b अलंकारसम्प्रदाय: 7.19.c रीतिसम्प्रदाय: 7.19.d ध्वनिसम्प्रदाय: 7.1.9.e वक्रोक्तिसम्प्रदाय: 7.19.f औचित्यसम्प्रदाय: 7.20.a अरस्तु 7.20.b लॉङ्गाइनस 7.20.c क्रोचे

Section – 3: Key Facts and Figures

Sub Unit – 1

भासस्य परिचयम्

.....

7.1 भास:

संस्कृत नाट्यसाहित्याकाशे प्रथितयशा नाट्यकारभासस्य नाम सर्बाग्रे। भास: कालिदासाद् प्राक् नाट्यकाररूपेण परिचीयते। 'भास' इत्यस्यार्थ: विस्तार:। भासस्य वंशपरिचयम् अज्ञातम्।

7.1.1 भास सम्पर्के बिभिन्ना: उक्तय:

नाट्यकारभास सम्पर्के महाकबि: कालिदास: तस्य मालबिकाग्निनाटके उक्तम् -

'प्रथितयशसां भास-सौमिल्ल-कविपुप्रादीनां प्रबन्धनतिक्रम्य वर्तमानकवे:

कालिदासस्य कृतौ कथं वहुमान: '।

वाणभट्ट: हर्षचरिते भाससम्पर्के उक्तवान् -

'सूत्रधारकृतारम्भैर्णाटकेर्बहुभूमिकै:।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव।'

दण्डी अवन्तीसुन्दरीकथासारे भाससम्पर्के उक्तवान् -

जलनमित्ते / ज्बलनमित्र: / अग्निप्रिय:

जयदेव: प्रसन्नराघवे भाससम्पर्के उक्तम् -

भासो हास: [सरस्वत्या: निर्मल: हास्य:]

7.1.2 भासस्य आविर्भावकाल:

भासस्य आविर्भावकालविषये मतपार्थक्यं – विद्यमानम्। 'उइन्टारनित्' इत्यस्य मतानुसारेण भासस्य आविर्भावकाल: अस्ति ख्रीष्ट: पूर्ब: तृतीयशतकम्। टि. गणपति. शास्त्री - पाणिने: पूर्ववर्ती। प्रकृतपक्षे भासस्य आविर्भावकाल: ख्रीष्ट: पूर्ब द्वितीयशतकम् इति मन्यन्ते विद्वांस:।

7.1.3 भासनाटकचक्रः

पन्डितप्रवरः तिरुवाग्रहारम् गणपति शास्त्री (टि. गणपति शास्त्री) 1909-1911 ख्रीष्टाब्देषु मध्ये केरलप्रदेशान्तर्गतस्य तिरुवनन्तपुरमे अवस्तितः पद्मनाभपुरम् इत्यस्य समीपे मन्लिककरनाथम् इति स्थाने तालपातायाः पुँथौ मालयालम्हरफे भासस्य त्रयोदश नाटकानां आविष्कारं कृतवान्। त्रयोदशनाटकानां परिचय सामान्यम् निम्ने अभिधेयाः -

रामायणाश्रितम् - प्रतिमा, अभिषेकश्च

महाभारताश्रितम् - दूतवाक्यम्, दूतघटोत्कच, कर्णभार, मध्यमव्यायोग, ऊरुभङ्ग-पञ्चरात्र-वालचरितञ्च।

बृहत्कथाश्रितम् प्रतिज्ञायौगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्तञ्च

लोककथाश्रितम् – अविमारकः, चारुदत्तश्च

7.1.3.a प्रतिमानाटकम्ः

राजा दशरथकर्तृकः रामराज्याभिषेकस्य, अधिवासात् आरभ्यः रावणवधस्य पश्चात् अयोध्याभिषेकस्य, अधिवासात् आरभ्यः रावणवधस्य पश्चात् अयोध्या प्रत्यावर्तन पूर्वकः राज्यभारग्रहण पर्यन्तम् अस्य नाटकस्य विषयाः।

नाट्यग्रन्थः	प्रतिमानाटकम्
नामकरणः	'प्रतिमागृहे' दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा तस्य मृत्युः अवगतं भवति। तत्कृते नामकरणोऽयम्।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	रामायणम् (अयोध्याकाण्डदारभ्यः लङ्काकाण्ड पर्यन्तम्)
नायक-नायिका च	राम-सीता च
विशेषवैशिष्ट्यम्	रामायणमूलकः भासस्य सर्वश्रेष्ठः नाटकम्

विषयवस्तु - दशरथकर्तृकः रामराज्याभिषेकस्य आयोजनम्, भारतस्य राज्यलाभः, सीता लक्षणेन सह रामस्य वनगमनम्, मातुलालयात् भारतस्य प्रत्यागमनम्, भरतस्य बनगमनम्, रामकर्तृकः भरतस्य अनुरोधः प्रत्याख्यानम्, रावणकर्तृकः सीताहरणम्, रामकर्तृकः सीतोद्धारः, अयोध्याप्रत्यावर्तनम्, राज्यभारग्रहणम्, प्रमुखाः विषयाः सन्ति।

7.1.3.b अभिषेकनाटकम्

नाट्यग्रन्थः	अभिषेकनाटकम्
नामकरणः	वालीवधपरं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकः, रावणवधपरं विभीषणस्य अभिषेकः, अयोध्याप्रत्यावर्तनपरं रामस्य अभिषेकः तत्कृते ईदृश नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	रामायणम् (किष्किन्ध्याकाण्डादारभ्यः लङ्काकाण्ड पर्यन्तम्)
नायक-नायिका च	राम-सीता च
विशेषवैशिष्ट्यम्	प्रतिमानाटकस्य परिपूरकम्। नाट्यमञ्चे वालीवधः दृश्यते।

विषयवस्तु – सीताहरणात् परं सुग्रीवेन सह रामस्य मैत्री, रामकर्तृकः वालीनिधनम्, सुग्रीवस्य राज्यलाभः, हनुमानकर्तृकः सीतान्वेषणम्, हनुमानकर्तृकः लङ्कादहनम्, रामसमीपे प्रणयभिक्षा, इन्द्रजित् निधहम्, रावणस्य मोहः, रावणकर्तृकः सीताहत्यायाः सङ्कल्पः, राम-रावणस्य युद्धयात्रा, रावणवधम्, सीता-उद्धारः, सीतां प्रति रामस्य विरुद्धाचरणम्, सीतायाः अग्निपरीक्षा, रामस्य राज्याभिषेकः इत्यदयः प्रमुखाः विषयाः आलोचिताः।

नाट्यग्रन्थः	दूतवाक्यनाटकम्
नामकरणः	श्रीकृष्णः पाण्डवानां दूतरूपेण कौरवसभायां गत्वा वाक्यं वदति तत् कृते नामकरणोऽयम्।
श्रेणिः	व्यायोगः
अङ्कसंख्या	एकाङ्कः
उपजीव्यम्	महाभारतस्य उद्योगपर्वः
नायकः	श्रीकृष्णः
विशेषवैशिष्ट्यम्	स्त्रीचरित्रं नास्ति

विषयवस्तु - पान्डवानां दूरूपे श्रीकृष्णस्य शान्तिप्रस्तावः, दूर्योधनकर्तृकः श्रीकृष्णस्य प्रस्तावः प्रत्याख्यानम् युद्धद्योगं च, कृष्णोपस्थितिः, कृष्ण-दुर्योधनस्य संलापः, श्रीकृष्णस्य विश्वरूपदर्शनम्, कृष्णस्य महिमाकीर्त्तनम्, कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रस्य आतिथ्यप्रदर्शनम् प्रमुखाः विषयाः आलोचिताः।

7.1.3.d दूतघटोत्कचम् -

नाट्यग्रन्थः	दूतघटोत्कचनाटकम्
नामकरणः	कृष्णादेशेण घटोत्कचस्य दौत्यकार्यसम्पादनम् तत्कृते ईदृशनामकरणम्
श्रेणिः	उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कः वा
अङ्कसंख्या	एकाङ्क
उपजीव्यम्	महाभारतस्य द्रोणपर्वः
नायकः	घटोत्कचः
विशेषवैशिष्ट्यम्	परिसमाप्ति भरतवाक्यं नास्ति परन्तु घटोत्कचस्य वाक्यमस्ति।

चक्रव्यूहे अभिमन्यु निधनम्, पुत्रशोकाहतः अर्जुनः पुत्रहन्तां निधनस्य प्रतिज्ञा, कौरवसभायां दूतरूपेण घटोत्कचस्य आगमनम् अमङ्गलस्य सूचनां च करोति, दुर्योधनेन सह घटोत्कचस्य वादानुवादेण नाटकस्य परिसमाप्तिः

7.1.3.e मध्यमव्यायोगम्

नाट्यग्रन्थः	मध्यमव्यायोगनाटकम्
नामकरणः	मध्यपाण्डवः भीमेण द्वितीय / मध्यम ब्राह्मणकुमारस्य प्राणरक्षा तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	व्यायोगः
अङ्कसंख्या	एकाङ्कः
उपजीव्यम्	महाभारतस्य वनपर्वः
नायक-नायिका च	भीम-हिड़िम्बा च
विशेषवैशिष्ट्यम्	भासेन विरचितः स्वार्थकः व्यायोगः

विषयवस्तु - भीमकर्तृक मध्यमाब्राह्मणकुमारस्य प्राणरक्षा नाटकस्य मुख्यविषयः।

7.1.3.f उरुभङ्गम् -

नाट्यग्रन्थः	ऊरुभङ्गनाटकम्
नामकरणः	भीमकर्तृकः दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गः तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	व्यायोगः
अङ्कसंख्या	एकाङ्कः
उपजीव्यम्	महाभारतस्य माल्यपर्वः
नायकः	भीमः
विशेषवैशिष्ट्यम्	संस्कृतसाहित्ये वियोगान्तः नाटकमेकम्। नाट्यमञ्चे युद्धम् मृत्युदृश्यं च अस्ति। अपरं नाम-गदायुद्धम्

विषयवस्तु - भीम दुर्योधनस्य मरणापनः गदायुद्धम्, भीमकर्तृक दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गः, दुर्योधनस्य पराजयः, गान्धारीधृतराष्ट्रयों च पुत्रशोकः, दुर्योधनस्य विलापे महत्त्वम्, सगौरवे मृत्युवरणं च नाटकस्य विषयाः

7.1.3.g कर्णभारम् -

नाट्यग्रन्थः	कर्णभारनाटकम्
नामकरणः	महत्वे देवतापेक्षया कर्णस्य भारवत्त्वाधिकं भवति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	व्यायोगः
अङ्कसंख्या	एकाङ्क
उपजीव्यम्	महाभारतस्य कर्णपर्वः
नायकः	कर्णः
विशेषवैशिष्ट्यम्	स्त्रीचरित्रं नास्ति। रसः-वीरः

विषयवस्तु - कर्णस्य वीरत्वम् आत्मत्यागगौरवं च अस्य विषयबस्तु। देवराज इन्द्र कर्तृकः कवच-कुन्डल-ग्रहणम्, कर्णकर्तृकं कवचकुन्डलदानम्।

7.1.3.h पञ्चरात्रम् -

नाट्यग्रन्थः	पञ्चरात्रनाटकम्
नामकरणः	पञ्चरात्र्याम् पाण्डवानाम् अन्वेषणं भविष्यति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	समवकारः
अङ्कसंख्या	त्रयः
उपजीव्यम्	महाभारतस्य विराटपर्वः (कविकल्पितः)
नायकः	द्रोणाचार्यः
विशेषवैशिष्ट्यम्	स्त्रीचरित्रं नास्ति।

विषयवस्तु - दुर्योधनकर्तृकः यज्ञानुष्ठानसम्पादनम्, भीष्मद्रोणयों च सन्तोष-विधानम्, दुर्योधनकर्तृक द्रोणकर्तृकः दक्षिणा प्रदानेच्छा, द्रोणकर्तृकः अनुरोधः, भीष्मानुरोधे द्रोणकर्तृकः दक्षिणा ग्रहणस्य सङ्कल्पः, द्रोणकर्तृकः पाण्डवानां अर्धराज्यस्य प्रार्थना, शकुनेः क्षोभः। उत्तरा-अभिमुन्योः परिणयः, पाण्डवानां संवादः संग्रहः दुर्योधनं निवेदनं च प्रमुखाः विषयाः आलोचिताः।

7.1.3.i बालचरितम् -

नाट्यग्रन्थः	वालचरितनाटकम्
नामकरणः	अत्र श्रीकृष्णस्य वाल्यलीला वर्णितः तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	पञ्च
उपजीव्यम्	महाभारतस्य हरिवंशम्
नायकः	श्रीकृष्णः
विशेषवैशिष्ट्यम्	श्रीकृष्णस्य वीरत्वास्ति

विषयवस्तु - श्रीकृष्णस्य जन्मादारभ्यः कंसवधपर्यन्तम् विविधानि आख्यानानि वर्णितानि। अत्र राधा-गोपीनां वा उल्लेखो नास्ति।

7.1.3.j प्रतिज्ञयौगन्धरायणम् -

नाट्यग्रन्थः	प्रतिज्ञायौगन्धरायणनाटकम्
नामकरणः	मन्त्री यौगन्धरायणः उदयणं वन्दीदशायां मुक्तं करोति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	प्रकरणम् (नाटिका)
अङ्कसंख्या	चत्वारः
उपजीव्यम्	बृहत्कथा (उदयनकथा)
नायकः	यौगन्धरायणः (उदयन)
विशेषवैशिष्ट्यम्	राजनैतिकनाटकम्।

विषयवस्तु - महासेनकर्तृकः उदयनं वन्दी, वन्दी उदयनस्य रक्षार्थे, यौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञा, वासवदत्तायाः परिणयविषये आलोचना, राजमहिषीकर्तृकः उदयन-वासवदत्तायाः परिणयेच्छा, महासेनस्य असम्मतिः, उदयन-वासवदत्तां नीत्वा पलायितः, अन्तिमे महासेनेन उदयनं जामातारूपेण स्वीकृतम्।

7.1.3.k स्वप्नवासवदत्तम् -

नाट्यग्रन्थः	स्वप्नवासवदत्तनाटकम्
नामकरणः	स्वप्नेन उदयनस्य वासवदत्तायाः सान्निध्यलाभः ततृकृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	बृहत्कथा (उदयनकथा)
नायक-नायिका च	उदयन – वासवदत्ता च
मन्त्री	यौगन्धरायणः
विदूषकः	बसन्तकः
बासवदत्तायाः छद्मनाम	आवन्तिका
उदयनस्य वीणा	घोषवती
विशेषवैशिष्ट्यम्	भासस्य सर्वश्रेष्ठनाटकम्

विषयवस्तु - राज्यहारा उदयणः, यौगन्धरायणस्य इच्छा 'पद्मावती' उदयनस्य पत्नी भविष्यति, यौगन्धरायणः वासवदत्तां पद्मावतीसमीपे न्यासरूपेण गच्छितं भवेत्, यौगन्धरायणकर्तृकः वासवदत्तायाश्च मृत्युरटना उदयनेन सह पद्मावत्याः शुभपरिणयः, स्वप्नदृश्ये वासवदत्तया सह उदयनस्य परिचयमाध्यमेन नाटकस्य परिसमाप्तिः।

7.1.3.l अविमारकम् -

नाट्यग्रन्थः	अविरामकनाटकम्
नामकरणः	'अवि (मेषः) असुरस्य हन्ता अविमारकः। तत्कृते ईदृशः नामकरणः।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	लोककथा
नायक-नायिका च	अविमारकः (चन्दालः) कुरङ्गी च
विदूषकः	सन्तुष्टः
अविमारकस्य छद्मनाम	विष्णुसेन
विशेषवैशिष्ट्यम्	भासस्य सर्वश्रेष्ठनाटकम्

विषयवस्तुः अविमारकः - कुरङ्गयाः प्रणयवृत्तान्तः धात्रेः छद्मवेशे अविमारकस्य राजान्तःपुरे कुरङ्गयाः सङ्गलाभः, अविमारकस्य पलायनम्, अतः पत्रम् विविधानि आख्यानानि इत्यस्य माध्यमेन नायक-नायिकायाः पुनर्मिलने नाटकस्य परिसमाप्तिः।

7.1.3.m चारुदत्तः -

नाट्यग्रन्थः	चारुदत्तनाटकम्
नामकरणः	नायकः चारुदत्तस्य नामानुसारे नाटकस्य ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	प्रकरणम्
अङ्कसंख्या	चत्वारः (असम्पूर्णम्)
उपजीव्यम्	लोककथा
नायक-नायिका च	चारुदत्तः - बसन्तसेना च
विदूषकः	वसन्तकः
विशेषवैशिष्ट्यम्	सामाजिकनाटकम्

विषयवस्तुः मदनमन्दिरप्राङ्गने चारुदत्तः वसन्तसेनायाः च प्रेमसूचना, प्रणयासक्तेः प्रधानवाधाऽस्ति वसन्तसेनायाः माता, मातुरपोदेशम् उपेक्ष्य वसन्तसेना चारुदत्तसमीपे गच्छति अस्मिन् क्षणे सहसा नाटकस्य परिसमाप्तिः।

7.1.4. भाससमस्या -

टि. गणपति शास्त्री आविष्कृतः त्रयोदश-नाटकानां रचयिता भास अस्ति नास्ति वा? अस्मिन् विषये वादानुवादः संस्कृत साहित्याकाशे भास समस्या इति नाम्ना अभिधीयते।

भासपक्षे युक्तयः - भासस्य पक्षे सन्ति टि. गणपति शास्त्री, कीथ, मेस, पराञ्जपे, देवधरश्च। तेषां युक्तयः

(i) नाट्यकारस्य नाम नास्ति।

(ii) 'नान्दी' अस्ति

(iii) नाटकस्य आरम्भः भवति - 'नान्दन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' अस्मिन् वाक्येन।

(iv) 'प्रस्ताबना' इत्यस्य परिवर्ते 'स्थापना' इत्यस्य उल्लेखः।

(v) अधिकांशनाटके भरतवाक्यमस्ति - 'राजसिंहः प्रशास्त नः'।

(vi) समजातीय प्राकृतभाषायाः व्यवहारः नृश्यतें इत्यादयः।

भासस्य विपक्षे युक्तयः भासस्य विपक्षे सन्ति - बार्णेट, जनस्टन, पिसायोतिश्च। तेषां युक्तयः -

(i) नाटकानि भ्राम्यमानः 'चक्कियार' सम्प्रदायस्य रचना।

(ii) 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' - इति अस्ति 'पद्मप्राभृतकः', कौमुदीमहोत्सवश्च नाटके।

(iii) प्राचीनः स्वप्नवासवदत्तनाटकेन सह सम्प्रतिप्राप्तः स्वप्नवासवदत्त नाटकस्य सम्पूर्णरूपेण सादृश्यं नास्ति। इत्यादयः

Sub Unit – 2

अश्वघोषस्य परिचयम्

.....

7.2 अश्वघोषः - अश्वघोषः अस्ति प्राक् कालिदासीयः नाट्यकारः। ख्रीष्टीय प्रथमशतके सम्राट् कनिष्कस्य समकालीनः अस्ति। इत् सिंहस्य मतानुसारम् अश्वघोषः अस्ति साकेतावासी जात्याब्राह्मणः च। अश्वघोषः वौद्धावलम्बी अस्ति। आचार्यः, भदन्तः, महावादी, महाकविः इत्यादयः नामभिः अभिधीयन्ते।

7.2.1 वंशपरिचयम् -

माता	सुवर्णाक्षी
जातिः	ब्राह्मणम्
धर्मः	बौद्धधर्मः
उपाधिः	आचार्यः, भदन्त, महावादी, महाकविः।
पृष्ठपोषकः नृपः	कणिष्कः
आविर्भावकालः	ख्रीष्टीयः प्रथम शतकम्
अधिवासी	साकेतः

7.2.2 साहित्यकृतिः

बुद्धचरितम् - महाकाव्यम्, सौन्दरनन्दः, महाकाव्यम्, शारिपुत्रप्रकरणम् / शारिपुत्तप्रकरणम्, गण्डीस्तोत्रगाथा - गीतिकाव्यम्, बज्रसूची - काव्यम्, सूत्रालङ्कारः - आख्यानसाहित्यम्, महायान श्राद्धोत्पाद - सूत्रम् काव्यम्, त्रिदन्डमाला - स्तोत्रकाव्यम्। एतेषां सामान्यपरिचयम् -

7.2.2.a बुद्धचरितम् -

ग्रन्थः	बुद्धचरितम्
नामकरणः	बुद्धस्य कथा वर्णिता तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	महाकाव्यम्
सर्गसंख्या	28 इत्यसिंसस्य मतानुसारम्, भारतीयानां मतानुसारम् 17 सर्गः सम्प्रति चतुर्दशसर्गः अस्ति
पिता माता च	शुद्धोदन मायादेवी च
नायक-नायिका	वुद्धः यशोधरा
विशेषवैशिष्ट्यम्	'वोधि लब्धा बुद्ध इति परिचितोऽभवत्
उपजीव्यम्	इतिहासप्रसिद्धम्

विषयवस्तु - विषयवस्तु तथा चतुर्दश सर्गाः विद्यन्ते - भगवत्प्रसूतिः, अन्तःपुरविहारः, उद्वेगोत्पत्तिः, नारी-प्रत्यख्यानम्, अभिनिष्क्रमणम्, छन्दक-विसर्जनम्, तपोवन-प्रवेशः, अन्तःपुरविलापः, कुमारान्वेषणम्, विम्विसारगमणम्, कामनिन्दा, अराड्दर्शनम्, मारविजयम्, बुद्धत्वप्राप्तिः।

7.2.2.b सौन्दरनन्दः

ग्रन्थः	सौन्दरनन्दः
नामकरणः	भववानबुद्धेण वैमात्रेयभ्राता नन्दस्य बौद्धधर्मे दीक्षितः तत्कृते ईदृश। नामकरणः
श्रेणिः	महाकाव्यम्
सर्गसंख्या	अष्टादश
नायक-नायिका च	नन्द-सुन्दरी च
विशेषवैशिष्ट्यम्	प्रणयासक्तः नन्देर बौद्धधर्मः ग्रहणम्।

विषयवस्तुः विषयवस्तु तथा अष्टादश सर्गः अस्ति - कपिलावस्तोः वर्णना, राज्ञः वर्णना, तथागतबर्णना. नन्दभार्यायाः प्रार्थना, नन्द - प्रबज्या, भार्याविलापम्। नन्द-विलापम्, स्त्रीविद्याश्रम्, नन्दापवादः, स्वर्गदर्शनम्, नन्दस्य ध्यानम्, शील-इन्द्रियजयश्च, आदि-प्रस्थानम्, वितर्क-परिहारम्, आर्यसत्यव्याख्या, अमृतप्राप्तिः, आज्ञा-व्याकरणम् च।

7.2.2.c शारिपुत्रप्रकरणम्

ग्रन्थः	शारिपुत्रप्रकरणम्
नामकरणः	शारिपुत्रस्य बौद्धधर्मे दीक्षा तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	प्रकरणम्
अङ्कसंख्या	नव
उपजीव्यम्	बुद्धकाहिनि
नायकः	शारिपुत्रः
विदूषकः	मौद्गल्यायन
रसः	शान्तः
नामान्तरम्	शारद्वतीपुत्रप्रकरणम् / सारस्वतीपुत्रप्रकरणम् / शारिपुत्तप्रकरणम्
विशेषवैशिष्ट्यम्	1911 ख्रीष्टाब्दे प्रकाशितं करोति ल्युडार्स

विषयवस्तु -शारिपुत्र मौदगल्यायनश्च बौद्धधर्मे दीक्षितः भवति। शारिपुत्रप्रकरणम्, अस्ति 'बुद्धचरितम्', 'सौन्दरनन्दः' च महाकाव्यस्य सादृश्यवाही।

7.2.2.d गण्डीस्तोत्रगाथा - गण्डीस्तोत्रगाथा अश्वघोषस्य गीतिकाव्यमस्ति। अत्र ऊनत्रिंशत् छन्दः-स्रग्धरा स्तोत्रमस्ति। बौद्धमठे गण्डीनाम वाद्ययन्त्रमस्ति। काष्ठमण्डस्पर्शेण तत्र सुमिष्टः ध्वनिः उत्पन्नः भवति।

7.2.2.e बज्रसूची - अस्य ग्रन्थस्य रचनाकारस्य नाम विषये विवादः अस्ति। इत् सिं महोदयस्य मतानुसारे अस्य ग्रन्थस्य रचयिता धर्मकीर्तिः। शारिपुत्रप्रकरणे उल्लिखितः वर्णव्यवस्थायाः विपक्षे मतवादः, अस्ति बज्रसूची इति ग्रन्थे।

7.2.2.f सूत्रालङ्कारः - अस्य ग्रन्थस्यापि रचनाकारस्य नाम विषये विवादः अस्ति। कुमारजीवः 405 ख्रीस्टाब्दे चीनी भाषायाम् अस्य ग्रन्थस्य अनुवादं कृतवान्।

7.2.2.g महायानश्रद्धोत्पादसूत्रम् - बौद्ध-महायानसम्प्रदायस्य प्रधानवक्तव्यः अस्मिन् ग्रन्थे अस्ति। अत्र अश्वघोषस्य जीवनस्य उपलब्धिः अभिव्यक्तं भवति। सप्तम-शतके चीनीभाषायाम् अनुवादः भवति।

7.2.2.h त्रिदण्डमाला - बौद्धधर्मस्य माहात्मप्रतिपादकः स्तुतेः सङ्कलनमस्ति अत्र।

Sub Unit – 3

कालिकासस्य परिचयम्

.....

7.3 कालिदास: - संस्कृतसाहित्ये महाकवि: कालिदासस्य आविर्भावकालविषये मतभेद: विद्यमान:।

मतम्	समयकाल:	भित्ति:
उइलियाम जोन्स, पिटारसन, एम. आर. काले, आर. एन. आप्ते, वलदेव उपाध्यायश्च	ख्रीष्टीय प्रथम-शतकम्	विक्रमादित्यस्य राजत्वकाल:
कीथ, उइन्टारनित्स:, स्टेन केनो च	ख्रीष्टीय चतुर्थशतकम्	द्वितीय चन्द्रगुप्तस्य राजत्वकाल: (सुवर्णयुग:)
फार्गुसन:	ख्रीष्टीय षष्ठशतकम्	यशोवर्माया: हुणपराजयेण सह रघुवंशस्य सादृश्यम्

7.3.2 साहित्याकृति: कुमारसम्भवम् - महाकाव्यम्, रघुवंशम् - महाकाव्यम्, ऋतुसंहारम् - खण्डकाव्यम्, मेघदूतम् - खण्डकाव्यम्, शकुन्तलम् - नाटकम्, नलोदय: - काव्यम्, श्रुतबोध: - छन्दशास्त्र:, शृङ्गारतिलकम्, काव्यम्, शृङ्गाराष्टक: - काव्यम्, पुष्पवाणविलास: - काव्यम्, द्वात्रिंशत् पुत्तलिका - कथाकाव्यम्। एतेषां परिचयसामान्यम् -

7.3.2.a कुमारसम्भवम्

ग्रन्थ:	कुमारसम्भवम् – महाकाव्यम्
नामकरण:	कुमारकार्त्तिकेयस्य जन्म:
श्रेणि:	महाकाव्यम्
उपजीव्यम्	पुराणम्
सर्ग:	सप्तदश
रस:	शृङ्गार:
विशेषवैशिष्ट्यम्	कालिदासस्य नवीन वयस: रचनास्ति
नायक-नायिका च	शिव: पार्वती च

टीकाकार: नरहरि:, भरतसेन, भरतमल्लिक:, मल्लिनाथ: (सञ्जीवनी), हरिदास - सिद्धान्तवागीश:।

विषयवस्तु - शिवस्य क्रोधाग्नेः मदनभस्मं भवति। पार्वती कर्तृकः महेश्वरलाभः, कार्त्तिकेयस्य जन्मः इत्यादयः।

7.3.2.b रघुवंशम्

ग्रन्थः	रघुवंशम्
नामकरणः	रघुवंशस्य वर्णना अत्र दृश्यते तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	महाकाव्यम्
उपजीव्यम्	रामायणम्
सर्गः	ऊनविंशः
राजा	ऊनत्रिंशत्
श्लोकसंख्या	1569
नायक-नायिका च	राम-सीता च
विशेषवैशिष्ट्यम्	कालिदासस्य श्रेष्ठमहाकाव्यम्
रसः	शृङ्गारः

टीकाकारः - मल्लिनाथः (सञ्जीवनी), भरतसेनः, भरतमल्लिकः, नारायणः, भावदेवमिश्रः।

विषयवस्तु -रघुवंशस्य तथा सूर्यवंशस्य वर्णना अस्य ग्रन्थस्य विषयवस्तु। गुप्तचरः अस्ति - भद्रमुखम्।

7.3.2.c ऋतुसंहारम्

ग्रन्थः	ऋतुसंहारम्
नामकरणः	षट् ऋतोः वर्णना अस्ति।
श्रेणिः	खण्डकाव्यम्
सर्गः	षष्ठ (ग्रीष्मः - वसन्तः)
श्लोकाः	152
विशेषवैशिष्ट्यम्	नवीनवयसः रचना

7.3.2.d मेघदूतम्

ग्रन्थः	मेघदूतम्
नामकरणः	दूतरूपे मेघः गच्छति।
श्रेणिः	खण्डकाव्यम्
भागम्	द्वौ (पूर्वमेघः उत्तरमेघश्च)
श्लोकसंख्या	118 (पूर्वमेघः - 64, उत्तरमेघः - 54)
उपजीव्यम्	रामायणम् / ब्रह्मबैवर्तपुराणम्
रसः	विप्रलम्भशृङ्गारः
नायक-नायिका च	यक्षः (हेममाली), यक्षिणी (बिशालाक्षी)
प्रतिनायकः	कुवेरः

7.3.2.e मालविकाग्निमित्रम्

ग्रन्थः	मालविकाग्निमित्रम्
नामकरणः	अग्निमित्रेण सह मालविकाया प्रणयाख्यानम् तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	पञ्च
उपजीव्यम्	पुराणम्
आख्यानम्	शुङ्गवंशस्य
नायकः नायिका च	विदिशाराजः अग्निमित्रः विदर्भराजकन्या मालविका च
विदूषकः	गौतमः
रसः	शृङ्गारः
अग्निमित्रपत्नी	धारिणी इरावती च
अग्निमित्रपुत्रः	वसुमित्रः

7.3.2.f विक्रमोर्वशीयम्

ग्रन्थः	विक्रमोर्वशीयम्
नामकरणः	पुरूरवा (विक्रमः) ऊर्बश्या च प्रणयकाहिनी
श्रेणिः	उपरूपकम् (त्रोटकम्)
अङ्कसंख्या	पञ्च
उपजीव्यम्	संवादसूक्तम् (ऋग्वेदः), पुराणम्, महाभारतम्
नायक-नायिका च	पुरूरवा-ऊर्पर्शी च
विदूषकः	माणवकः
रसः	शृङ्गारः
फ्रूरूरवापत्नी	औशीनरी
पुरूरवापुत्रः	आयुः
अभिनीत नाटकम्	लक्ष्मीस्वयंवरः
विशेषवैशिष्ट्यम्	मिलनान्तकः प्रणयकाहिनी

7.3.2.g अभिज्ञानशकुन्तलम्

ग्रन्थः	अभिज्ञानशकुन्तलम्
नामकरणः	अभिज्ञानेन शकुन्तला स्मृतिपथे दृष्टः।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	महाभारतस्य आदिपर्वः पद्मपुराणं च
नायक-नायिका च	दुष्यन्तः शकुन्तला च
विदूषकः	माधव्य
रसः	शृङ्गारः
दुष्यन्तपत्नी	हंसपदिका वसुमती च
दुष्यन्तपुत्रः	सर्वदमनः
विशेषवैशिष्ट्यम्	कालिदासस्य सर्वश्रेष्ठः नाट्यकृतिः।

टीकाकारः राघबभट्टः (अर्थद्योतनिका), चन्द्रशेखरः (सन्दर्भः), जीवानन्दः विद्यासागरः (सुखबोधिनी), शङ्करः (रसचन्द्रिका), हरिदास सिद्धान्तवागीशः (अभिज्ञानम-कौमुदी)

सप्ताङ्कः - आश्रमप्रवेशः / आखेटकः, आश्रमनिवेशः / आख्यानगुप्तिः, मिलनाङ्कः / शृङ्गारभोगः, विदायाङ्कः / शकुन्तलागमनम्, प्रत्याख्यानाङ्कः / शकुन्तलाप्रत्याख्यानम्, पश्चात्तापाङ्कः / शकुन्तलाविरहः, पुनर्मिलनाङ्कः।

Sub Unit – 4

शुद्रकस्य परिचयम्

.....

7.4 शूद्रक: संस्कृत साहित्याकाशे शूद्रक: अन्यतम:। नाट्यकार: प्रस्थावनायाम् आत्मपरिचयं ददाति। शूद्रक: अस्ति वेदवेदान्तादि शास्त्रे निम्नात:, रचनाकार:, अश्वमेधयज्ञसम्पादनकर्ता। शूद्रकस्य श्रेष्ठ: नाट्यरचनास्ति मृच्छकटिकम्।

7.4.1 वंशपरिचयम् आविर्भावकाल: च - नाट्यकार: शूद्रक: अश्मकदेशस्य अधिवासी अस्ति। स: एव जात्या ब्राह्मण: अस्ति। शूद्रकस्य आविर्भावकाल: अस्ति ख्रीष्टीय षष्ठशतकम्।

7.4.2 नाट्यकृति: शूद्रकस्य नाट्यकृति: अस्ति मृच्छकटिकम्।

ग्रन्थ:	मृच्छकटिकम्
नामकरणम्	मृत् शकटम् इत्यस्य घटनास्ति
श्रेणि:	प्रकरणम्
अङ्कसंख्या	दश
उपजीव्यम्	चारुदत्त:
नायक-नायिका च	ब्राह्मण: चारुदत्त: गणिका वसन्तसेना च
विदूषक:	मैत्रेय:
रस:	शृङ्गार:
चारुदत्तपत्नी	धूता
चारुदत्तपुत्र:	रोहसेन:
विशेषवैशिष्ट्यम्	समाजकेन्द्रिक:
दशाङ्क:	अलंकारण्यास:, दूतसंवाहक:, सन्धिविच्छेद:, मदनिका-शर्विलक:, दुर्दिन:, प्रवहण-विपर्यय:, आर्यक-अपहरण:, वसन्तसेना-मोटन:, व्यवहार:, संहारश्च।

टीकाकार: पृथ्वीधर:, गणपति:, श्रीनिवास:, धर्मानन्द:, विद्यासागर:

Sub Unit – 5

विशाखादत्तस्य परिचयम्

.....

7.5 बिशाखादत्त: नाट्यकार: विशाखदत्त: संस्कृतसाहित्याकाशे उज्ज्वल ज्योतिष्कस्य न्याय चिरभास्वर स्वरूपम्। तस्य नाट्यकृति: अस्ति मुद्राराक्षसम्। नाटके वर्णितं भौगलिक: मार्गम्, पाटलिपुत्रस्य समृद्धि:, बौद्धधर्मस्य प्राधान्यम् प्रमुखा: विषया: आलोचिता:।

पिता	भास्करदत्त:
पितामह:	वटेश्वरदत्त:
समयकाल:	प्राक् नवमशतकम्
नाट्यकृति:	मुद्राराक्षसम्। (अपि च देवीचन्द्रगुप्त: अभिसारिकावञ्चितक: च)
विशेषवैशिष्ट्यम्	राजनैतिकनाटकस्य सृष्टिकर्ता।

7.5.2 नाट्यकृति: तस्य नाट्यकृति अस्ति मुद्राराक्षसम्।

नाट्यग्रन्थ:	मुद्राराक्षसम्
नामकरणम्	मुद्रया वशीभूतं भवति राक्षस: तत्कृते ईदृश नामकरण:
श्रेणि:	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	इतिहास:, श्रीमद्भागवतपुराणम् विष्णुपुराणञ्च
नायक:	चन्द्रगुप्त: (चाणक्य:)
विदूषक:	नास्ति
रस:	वीर:
प्रतिनायक:	राक्षस:
सप्ताङ्क:	मुद्रालाभ:, राक्षस-विचार:, कृतकलह:, राक्षसोद्योग:, राक्षस-श्निकार:, राक्षसनिर्वेद:, राक्षसनिग्रह:।
विशेषवैशिष्ट्यम्	कूटनीतिप्रधाने नाटकेऽस्मिन् नायिकाया: विदूषकस्य च अभाव: विद्यते। ऐतिहासिकं राजनैतिकनाटकञ्च।

7.5.3 टीकाकार: - बटेश्वरमिश्र:, ढुण्डीराज:।

Sub Unit – 6

भारवेः परिचयम्

.....

7.6 भारविः कालिदासोत्तरयुगस्य कविनां मध्ये महाकविः भारविः अन्यतमः। तस्य रचनास्ति 'किरातार्जुनीयम्'।

7.6.1 आविर्भावकालः बंशपरिचयञ्च

पिता	नारायणस्वामी
जातिः	कौशिकः
नामान्तरम्	अतपत्रभारविः छत्रभारविः च
समयकालः	षष्ठशतकम्
अपरं नाम	दामोदरः

7.6.2 नाट्यकृतिः तस्य कृतिः अस्ति 'किरातार्जुनीयम्' इति महाकाव्यम्

ग्रन्थः	किरातार्जनीयम्
नामकरणम्	किरातवेशधारी शेवेन सह अर्जुनस्य युद्धम्
श्रेणिः	महाकाव्यम्
उपजीव्यम्	महाभारतस्य वनपर्वः
सर्गसंख्या	अष्टादश
किरातः	महादेवः
नायक-नायिका च	अर्जुनः द्रौपदी च
प्रतिनायकः	महादेवः
रसः	वीरः
रीतिः	पाञ्चाली
गुणः	प्रसादः
पाषाणत्रय	1-3 सर्गः
श्लोकसंख्या	1030
विशेषवैशिट्यम्	बृहत्रय्यामस्य गणना क्रियते।

7.6.3 टीकाकारः - मल्लिनाथः (घण्टापथः), विद्यामाधवः, मङ्गलः, श्रीकण्ठः, भरतसेनः।

Sub Unit – 7

माघस्य परिचयम्

.....

7.7 माघः - संस्कृतसाहित्ये माघः अन्यतमः माघः अपि महाकविः इति नाम्ना अभिधीयते। तस्य रचना अस्ति - शिशुपालवधमहाकाव्यम्।

7.7 आविर्भावकालः वंशपरिचयश्च

पिता	दत्तक सर्वाश्रयः
पितामहः	सुप्रभदेवः
आविर्भावकाल	सप्तमशतकम्
नामान्तरम्	घण्टामाघ

7.7.2 कृतिः तस्य कृतिः अस्ति शिशुपालवधमहाकाव्यम्।

ग्रन्थः	शिशुपालवधम्
नामकरणम्	शिशुपालस्य निधनम् श्रीकृष्णेण
श्रेणिः	महाकाव्यम्
उपजीव्यम्	महाभारतस्य सभापर्वः
सर्गसंख्या	विंशतिः
नायक-नायिका च	श्रीकृष्णः रुक्मिण्यादयः च
प्रतिनायकः	शिशुपालः
श्लोकसंख्या	1645
रसः	वीरः
विशेषवैशिष्ट्यम्	बृहत्त्रय्यामस्य गणना क्रियते। सर्गशेषे 'श्री इति शब्दः व्यवह्रियते श्लोकाः प्रक्षिप्ताः। 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः।

7.7.3 टीकाकारः - वल्लभदेवः, भरतसेनः, श्रीकण्ठः, मल्लिनाथः (सर्वंकशः), भगदत्तः।

Sub Unit – 8

हर्षस्य परिचयम्

.....

7.8 हर्ष: संस्कृतसाहित्याकाशे नाट्यकार: हर्ष: (श्रीहर्ष:) अन्यतम:। हर्ष: थानेश्वरराज: अस्ति।

7.8.1 आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च -

नाट्यकार:	हर्ष:
पितरौ	प्रभाकरवर्धन: यशोमती च
नामान्तरम्	प्रभाकरवर्धन: यशोमती च
नामान्तरम्	हर्षदेव:, हर्षवर्धन शिलादित्य, श्रीहर्ष:
राजा	थानेश्वराधिपति:
आविर्भावकाल:	606-648 ख्रिष्टाब्द:

7.8.2 नाट्यकृति: तस्य नाट्यकृति: अस्ति रत्नावली, प्रियदर्शिका, नागानन्द: च। एतेषां सामान्यपरिचयं निम्ने प्रदीयन्ते -

7.8.2.a रत्नावली -

नाट्यग्रन्थ:	रत्नावली
नामकरणम्	नायिकाया: नामानुसारे ईदृश नामकरण:
श्रेणि:	नाटिका (उपरूपकम्)
अङ्कसंख्या	चत्वार:
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
नायक: नायिका च	बत्सराज: उदयन: रत्नावली च (सागरिका), (धीरललित: मुग्धा चास्ति)
राज्ञी	वासवदत्ता
अमात्य:	यौगन्धरायण:
विदूषक:	बसन्तक:
रस:	शृङ्गार:
चतुर्थाङ्क:	प्रणयवृत्तान्तम्, वसन्तोत्सव:, कदलीगृहम्, माधवीकुञ्ज: च
विशेषवैशिष्ट्यम्	श्रीहर्षस्य श्रेष्ठ: नाटकम्

7.8.2.b प्रियदर्शिका -

नाट्यग्रन्थः	प्रियदर्शिका
नामकरणम्	नायिकायाः नामानुसारे ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	नाटिका (उपरूपकम्)
अङ्कसंख्या	चत्वारः
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
नायकः नायिका च	उदयनः प्रियदर्शिका च (आरण्यिका)
विदूषकः	वसन्तकः
रसः	शृङ्गारः
उदयनपत्नी	वासवदत्ता
उदयनमन्त्री	रुमन्वान्
विशेषवैशिष्ट्यम्	रत्नावल्याः सादृश्यम्।

7.8.2.c नागानन्दः

नाट्यग्रन्थः	नागानन्दः
नामकरणम्	जीमूतवाहनस्य कीर्त्याम् नागकुले आनन्दं प्रत्यागच्छति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	पञ्च
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
नायकः नायिका च	जीमूतवाहनः मलयवती च
विदूषकः	आत्रेयः
रसः	वीरः
भक्षितनागः	शङ्खचूड़ः
नागभक्षकः	गरुड़
नायकस्य प्राणदात्री	गौरी (दुर्गा)
विशेषवैशिष्ट्यम्	नाटके शैवः बौद्धधर्मश्च दृश्येते

Sub Unit –9

वाणभट्टस्य परिचयम्

.....

7.9 बाणभट्टः - संस्कृतसाहित्याकाशे बाणभट्टस्य अवदानम् असामान्यम्। बाणभट्टः अस्ति हर्षवर्धनस्य सभाकविः।

7.9.1. आविर्भावकालः वंशपरिचयश्च

गद्यकारः	वाणभट्टः
पितरौ	चित्रभानुः राज्यदेवी च
पितामह	अर्थपतिः
प्रपितामहः	पशुपतिः
जन्मस्थानम्	कान्यकुब्जः
मातृ-पितृवियोगः	शैशवे मातृवियोगः, चतुर्दशवर्षे पितृवियोगः
पुत्रः	भुषणभट्टः पुलिन्दः वा
आविर्भावकालः	सप्तम शतकम्
पृष्ठपोषकराजा	हर्षवर्धनः
विशेषवैशिष्ट्यम्	वाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्, पञ्चवाणस्तु वाणः।

7.9.2. काव्यकृतिः वाणभट्टस्य काव्यकृतिः अस्ति - हर्षचरित (अस्यचरित), कादम्वरी (कथा), चण्डीशतकम् (गीतिकाव्यम्), एतेषां सामान्य परिचयम् -

7.9.2.a हर्षचरितम् (अश्व घोष:)-

ग्रन्थ:	हर्षचरित
नामकरणम्	हर्षवर्धनस्य आख्यानमस्ति तत्कृते ईदृश नामकरण:
श्रेणि:	गद्यकाव्य (आख्यायिका)
ग्रन्थविभाग:	अष्टम उच्छ्वास:
नायक:	हर्षवर्धन:
उपजीव्यम्	इतिहास प्रसिद्ध:
रस:	वीर:
आख्यानम्	पुष्यभूति: वंशस्य
विशेषवैशिष्ट्यम्	अस्यामाख्यायिकायाम् बिन्ध्योत्तरभारतस्य वर्णनम् समुपलभ्यते

7.9.2.b कादम्बरी-कथा

ग्रन्थ:	कादम्बरी
नामकरणम्	नायिकाया: नामानुसारम् ईदृश नामकरण:।
श्रेणि:	गद्यकाव्य: उत्तरभागश्चेति
ग्रन्थविभाग:	पूर्वभाग: उत्तरभागश्चेति
ग्रन्थसमाप्तकर्ता	वाणपुत्र: भूषणभट्ट: पुलिन्दो वा
नायक: नायिका च	पुण्डरीक: महाश्वेता च
रचनाकाल:	सप्तमशतकम्
चन्द्रापीड़ाश्व:	इन्द्रायुध:
रस:	शृङ्गार:
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
चन्द्रापीड़ाश्व:	इन्द्रायुध:
रस:	शृङ्गार:
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
चन्द्रापीड़स्य जन्मान्तर:	पुण्डरीक: - वैशम्पायन: शुक:
कादम्बरी शब्दस्यार्थ:	सुरा (मदिरा)
विशेषवैशिष्ट्यम्	कादम्बरी अस्ति 'अतिद्वयीकथा'। 'कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते'।

7.9.2.c चण्डीशतकः

ग्रन्थः	चण्डीशतकः
नामकरणम्	चन्त्याः स्तुतिः अस्ति।
श्रेणिः	गीतिकाव्यम् (भक्तिमूलकः)
श्लोकसंख्या	100
विशेषवैशिष्ट्यम्	चण्डीवर्णना, सग्धराछन्दः

Sub Unit –10

दन्डीन: परिचयम्

.....

7.10 दण्डी - गद्यसाहित्याकाशे दण्डी अन्यतम:।

7.10.1 आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च -

गद्यकार:	दण्डी
पितरौ	बीरदत्त: गौरी च
पालक: पितरौ	श्रुत: सरस्वती च
पितामह:	मनोरथ:
प्रपितामह:	भारवि: (दामोदर:)
जाति:	कौशिक (ब्राह्मण:)
वासस्थान:	काञ्ची
पूर्ववासस्थान:	गुजरात् (आनन्दपुर:)
समयकाल:	सप्तमशतकम्
पृष्ठपोषक: राजा	नरसिंहवर्मा
विशेषवैशिष्ट्यम्	'दण्डिन: पदलालित्यम्'
राजशेखरस्य उक्ति:	'त्रयोऽग्नयस्त्रयोदेवा स्त्रयोवेदास्त्रयो गुणा:। त्रयो दण्डिप्रबन्धश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुता: '

7.10.2 काव्यकृति: काव्यकृति अस्ति - दशकुमारचरितम्, अवन्तीसुन्दरीकथा, छन्दोविचिति च।

7.10.2.a दशकुमारचरितम् -

ग्रन्थः	दशकुमारचरितम्
नामकरणम्	दशकुमारणाम् वर्णना अस्ति तत्कृते ईदृशं नामकरणम्
श्रेणिः	गद्यकाव्यम् (आख्यायिका)
ग्रन्थविभाग	पूर्वपीठिका (पञ्चम उच्छ्वासः), उत्तरपीठिका (अष्टम उच्छ्वासः), उपसंहारश्च (एक उच्छ्वासः)
ग्रन्थसमाप्तिकर्ता	चक्रपाणिः दत्तः (अन्तिम चत्वारः उच्छ्वासः)
नायकः नायिका च	राजवाहनः अवन्तीसुन्दरी च
राजवाहनस्य पितरौ	राजहंसः वसुमती च
प्रतिनायकः	मालवराजः मानसारः
रसः	शृङ्गारः
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
समयकालः	सप्तमशतकम्
राजहंसस्य अमात्यम्	धर्मपालः, पुष्पोद्भवः, सितवर्मा
दशकुमारः	उपहारवर्मा - अपहारवर्मा - राजवाहनः - मित्रगुप्तः - मन्त्रगुप्तः - अर्थपालः - विश्रुतः - पुष्पोद्भवः - प्रमितिः - सोमदत्तश्च
विशेषवैष्ट्यम्	समग्रांशः दण्डीकवेः रचना नास्ति।

Sub Unit –11

भवभूतेः सामान्यपरिचयम्

.....

7.11 भवभूतिः कालिदासोत्तरयुगस्य सर्वश्रेष्ठः नाट्यकारः अस्ति भवभूतिः।

7.11.1 आविर्भावकालः वंशपरिचयञ्च -

नाट्यकारः	भवभूतिः
पितरौ	नीलकण्ठः जातुकर्णी च
पितामहः	भट्टगोपालः
जन्मस्थानम्	विदर्भस्य पद्मपुरम्
जातिः	काश्यपः (ब्राह्मणः)
उपाधिः	श्रीकण्ठपदलाञ्छन, श्रीकण्ठः, उदुम्बरः
पृष्ठपोषकः नृपः	यशोवर्मा
समयकालः	सप्तमशतकम् – अष्टम शतकम्
विशेषवैष्ट्यम्	शिवस्य उपासकः अस्ति। राजशेखरस्य मतानुसारं भवभूतिः अस्ति वाल्मीकेः अवतारः। करुणरसस्य श्रेष्ठः रूपकारः - 'एक रसः करुण एव'

7.11.2 नाट्यकृतिः - भवभूते, नाट्यकृतिः अस्ति - मालतीमाधव - महावीरचरित उत्तररामचरित्रम् च।

7.11.2.a मालतीमावधम्

नाट्यग्रन्थः	मालतीमाधवम्
नामकरणम्	मालती माधवश्च प्रणयकाहिनी अस्ति तत्कृते ईदृश नामकरणः
श्रेणिः	प्रकरणम्
अङ्कसंख्या	दश
उपजीव्यम्	बृहत्कथा
नायकः नायिका च	माधवः मालती च। उपनायकः नायिका च – मकरन्दः मदयन्तिका च।
विदूषकः	नास्ति
कापालिकः	अघोरघण्टः
कापालिकशिष्या	कपालकुण्डला
रसः	शृङ्गारः
विशेषवैशिष्यम्	प्रथम नाट्यप्रयासम्

टीकाकारः जगद्धरः, धरानन्दः, राघवभट्टः, त्रिपुरारिः, नारायणश्च।

7.11.2.b महावीरचरितम् -

नाट्यग्रन्थः	महाबीरचरितम्
नामकरणम्	महाबीरः रामचन्द्रस्य जीवनालम्बने रचितः
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	रामायणस्य आदि काण्डादारभ्यः लङ्काकाण्डपर्यन्तम्
नायकः नायिका च	रामचन्द्रः सीता च
विदूषकः	नास्ति
रसः	बीरः
प्रतिनायकः	रावणः
विशेष वैशिष्ट्यम्	नाटकस्य अपरं नाम पूर्वरामचरितम्।
टीकाकार	वीरराघवः

7.11.2.c उत्तररामचरितम् -

नाट्यग्रन्थः	उत्तररामचरितम्
नामकरणम्	रामचन्द्रस्य उत्तरजीवनस्य घटना अस्ति।
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	रामायणस्य (उत्तरकाण्डम्), पद्मपुराणम् (पातालखण्डम्)
नायकः नायिका च	रामचन्द्रः सीता च
विदूषकः	नास्ति
रसः	करुणः
रामस्य गुप्तचरः	दुर्मुखः
विशेष वैशिष्ट्यम्	भबभूतेः सर्वश्रेष्ठः नाटकम् - 'उत्तरे रामचरिते भबभूतिर्विशिष्यते:
टीकाकार	वीरराघवः, आत्मारामः, लक्षणसूरिः, रामचन्द्रः, अभिरामश्च।
सप्ताङ्कः	चित्रदर्शनम्, पञ्चवटीप्रवेशम्, छाया, कौशल्याजनकयोगः, कुमार विक्रमः, कुमारप्रत्यभिज्ञानम्, सम्मेलनम् / गर्भाङ्क अभिधानञ्च

Sub Unit –12

भट्टनारायणस्य परिचयम्

.....

7.12 भट्टनारायण: संस्कृत साहित्याकाशे भट्टनारायण: अन्यतम:।

7.12.1 आविर्भावकाल: वंशपरिचयञ्च -

नाट्यकार:	भट्टनारायण:
अपरंनाम	मृगराज:, भृगुराज:, नारायण:, निशानारायण:
समयकाल:	सप्तम-अष्टमशतकम्
नाट्यकीर्ति:	JesCeermebnej:
विशेष वैशिष्ट्यम्	बामनाचार्य: आनन्दवर्धनशेति बेणीसंहार: नाटकस्य उल्लेख: क्रियते
जाति:	शाण्डिल्य: (ब्राह्मण:)

7.12.2 नाट्यकृति: भट्टनारायणस्य नाट्यकृति: अस्ति वेणीसंहार:।

7.12.2.a वेणीसंहारम्

नाट्यकार:	वेणीसंहार:
नामकरणम्	भीमकर्तृक: द्रौपद्या: वेणीसंहार: तत्कृते ईदृश नामकरण:।
श्रेणि:	नाटकम्
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	महाभारतस्य उद्योगपर्वात् आरभ्य: शल्यपर्व पर्यन्तम्
नायक: नायिका च	भीम: द्रौपदी च
विदूषक:	नास्ति
रस:	वीर:
प्रतिनायक:	दुर्योधन:
विशेष वैशिष्ट्यम्	रचना काव्यधर्मी अस्ति
टीकाकार:	जगद्धर:, जगन्मोहन:, तर्कबाच्यस्पति:, घनश्याम:, लक्ष्मणसूरि: च।

Sub Unit –13

विल्हणस्य परिचयम्

.....

7.13 विल्हण: - संस्कृतसाहित्याकाशे गीतिकाव्यकार: विल्हण: अन्यतम:। गीतिकाव्यमस्ति चौरपञ्चाशिका।

7.13.1 काव्यकृति: विल्हणस्य काव्यकृति: अस्ति चौरपञ्चाशिका

7.13.1.a चौरपञ्चशिका -

ग्रन्थ:	चौरपञ्चशिका
नामकरणम्	पञ्चाशत् श्लोक:युक्त: प्रेमकाहिनीमूलकं गीतिकाव्यम्
श्रेणि:	गीतिकाव्यम्
श्लोकसंख्या	पञ्चाशत्
समयकाल:	एकादश शतकम्
नामान्तरम्	चौरीसुरतपाञ्चाशिका, विल्हणचरितम्, चन्द्रलेखासक्त विल्हण:
रस:	शृङ्गार:
अधिवासी	काश्मीर:
विशेष वैशिष्ट्यम्	काव्यानुसारे, 'विद्यासुन्दर:' रचितम्

Sub Unit –14

श्रीहर्षस्य परिचयम्

.....

7.14 श्रीहर्ष: - संस्कृतसाहित्याकाशे महाकवि: श्रीहर्ष: उज्ज्वलज्योतिष्करवत् चिरभास्वर:।

7.14.1 आविर्भावकाल: वंशपरिचयश्च -

महाकवि:	श्रीहर्ष:
पितरौ	श्रीहीर: मामल्लदेवी च
जाति:	भरद्वाज: (ब्राह्मण:)
बासस्थानम्	कान्यकुब्ज:
समयकाल:	द्वादशशतकम्
पृष्ठपोषक: नृप:	विजयचन्द्र:

7.14.2 काव्यकृति: श्रीहर्षस्य काव्यकृति: अस्ति नैषधचरितम् महाकाव्यम्।

ग्रन्थ:	नैषधचरितम्
नामकरणम्	नल-दमयन्ती कथा अस्ति
श्रेणि:	महाकाव्यम्
सर्गसंख्या	द्वाविंशति:
श्लोकसंख्या	2830
नायक: नायिका च	द्वापरम् कलि च
पञ्चनली	इन्द्र:, अग्नि:, वरुण:, यम:, नलश्च
उपजीव्यम्	महाभारतस्य वनपर्व:
विशेष वैशिष्ट्यम्	'नैषधे पदलालित्यम्', 'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघ: क्व च भारवि:'।
टीकाकार:	मल्लिनाथ: (जीवतु:)

Sub Unit – 15

अम्विकादत्तव्यासस्य परिचयम्

.....

7.15 अम्बिकादत्तव्यास:

समयकाल: - 1848 -1900 ख्रिस्टाब्द:।

जन्मस्थान: - काशी

उपाधि: - घटिकाशतक:, शतावधानम्, अभिनव वाणभट्ट: च।

7.15.1 कविकृति: अम्बिकादत्तव्यासस्य कृति: अस्ति - शिवराजविज्ञानम् (उपन्यास:), कंसवध: (महाकाव्यम्), गद्यकाव्यमीमांसा (गद्यकाव्यम्), पावस पचासा, सुकविशतसंग्रह:, हो हो होरी, विहिरी विहार:, गोसङ्कट:, आश्चर्यवृत्तान्त:, जटिलवणिकभारतधर्म: (राष्ट्रविषयम्), अवतारमीमांसा (धार्मिकविषयम्), ललिता (नाटिका)

Sub Unit –16

पन्डिता क्षमारावः

.....

7.16 पण्डिता क्षमारावः -

7.16.1 आविर्भावकालः वंशपरिचयम् च

ग्रन्थकारः	पण्डिता क्षमारावः
जन्मः	1890
जन्मस्थानम्	महाराष्ट्रः
पितरौ	शङ्करपाण्डुरङ्गः उषादेवी च
गुरुः	पी. बि. काने, आर. जि. भाण्डरकरः, विद्यालङ्कारः इत्यादयः।
स्वामी / प्रभुः	डः राघवेन्द्र रावः

7.16.2 कविकृतिः - द्वादश ग्रन्थाः विरचिताः। तुकारामचरितम् (श्रेष्ठरचना), शङ्करजीवनाख्यानम्, स्वराज्यविजयम्, मीरालहरी (खण्डकाव्यम्), ज्ञानेश्वरचरितम् (महाकाव्यम्), सत्याग्रहगीता (गान्धी जीवनालम्बने), वाचित्रपरिषद्यात्रा (लघुग्रन्थम्) इत्यादयः।

Sub Unit –17

वि: राघवन

.....

7.17 वी. राघवन् -

समयकाल: - 1908-1979

नामान्तरम् - विद्यानाथविड़िम्बन्

पुरस्कार: - पद्मश्री

जन्मस्थान - तामिलनाडु प्रदेश:

7.17.1 कविकृति: - पुस्तकसंख्या प्राय: विंशत्यधिकं शतम्। प्रतापरुद्रीय: (अलङ्कारशास्त्रम्), मानाक्षी सुप्रभातम् (स्तोत्रकाव्यम्), कामाक्षी मातृकास्तव:, नरेन्द्रविवेकानन्द:, गोपम्पण:, देवनन्दी, वरदराज:, महीपमनुनीतिचोल:, मुत्तुस्वामीदीक्षित (महाकाव्यम्)।

विशेष वैशिष्ट्यम् - रवीन्द्रनाथस्य वाल्मीकिप्रतिभाया: अनुवादं करोति।

Sub Unit –18

श्रीधरभास्करवर्णेकरः

.....

7.18 श्रीधरभास्करः वर्णेकरः (अर्बाचीनम्)

समयकालः - 1918-2000

पुरस्कारः - साहित्य एकादमी, राष्ट्रपतिः च।

जन्मस्थानम् - महाराष्ट्रः (नागपुरः)

17.18.1 कविकृतिः -

श्रीशिवराज्योदयम् (68 सर्गात्मकं महाकाव्यम्)। संस्कृत वङ्गीयकोषः, भारतरत्नशतकम्, स्वातन्त्रवीर शतकम्।

Sub Unit –19

काव्यशास्त्रम्

.....

7.19.a रससम्प्रदाय:

रससम्प्रदायस्य आदि: प्रवक्ता भरतमुनि:। रसविषये तस्य रससूत्रमस्ति। तथाहि उच्यते नाट्यशास्त्रे —विभानुभाव व्याभिचारसंयोगाद् रसनिष्पत्ति: (ना:शा:६)। आस्वाद्यमानता एव रस:। भरतनये रसं विना कोऽपि अर्थ: न आयाति। तथाहि भरतेन उक्तम् - ''न हि रसाद् ऋते कश्चिद् अर्थ: प्रवर्तते।'' रस: केन प्रकारेण उद्भुत: जात: अस्मिन् विषये भरतेन (ना.शा. ६/३४) एकं सुन्दरम् उदाहरणं प्रदत्तं रसिकानां कृते –

''यथा हि गुड़ादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनौषधिभिश्च षाड़वादयो रसा निर्वर्तन्ते, तथा नाना-भावोपगता अपि स्थायिशो भावा रसत्वम् आप्नुवन्तीति।''

तस्मात् भरत: मन्यते यत् —

''न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जित:। '' भरतेन अष्टविध: रस: स्वीकृत:। भरतस्य अन्यतमो ग्रन्थो हि नाट्यशास्त्रम्। अस्मिन् नाट्यशास्त्रे ३६ अध्याया: विराजन्ते। प्राय: ६००० श्लोका: सन्ति। अस्य नाट्यशास्त्रस्य षष्ठाध्याये रसविषये विस्तृतं विवरणं प्रदत्तम्। भरतस्य 'रससूत्रम्' अवलम्व्य भट्टलोल्लट:, श्रीशङ्कुक:, भट्टनायक: प्रभृतय: विद्वांस: रसविषये भिन्नानि मतानि उल्लेखितावन्त:। अभिनवगुप्तस्य 'अभिनवभारती' टिकायां रसविषये व्याख्या परिदृश्यते।

अपि च चतुर्दशशतकस्य आलंकारिक: विश्वनाथ: रसमाधृत्य तस्य साहित्यदर्पणे काव्यलक्षनं प्रदत्तवान् – ''वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।'' (सा:द:-१)

भरतनये अष्टविधा: रसा: अधस्तात् सारण्या प्रदीयते –

7.19.b अलंकारसमप्रदाय:

अलंकारशास्त्रस्य अन्यतमरूपकार: आचार्य: भामह:। तस्य समय: काल: आनुमानिक: अष्टम-शताव्दी। भामहनये प्राय: ३५ अलंकारा: समुपलभ्यन्ते। भामह उक्तवान् यथा अलंकारं विना स्त्रीय: मुखे सौन्दर्यं न आयाति। तथा अलंकारं विना काव्यम् अपि न शोभते। तथा हि उच्यते –

''न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम्।''

अलंकाराविषये भामहस्य अन्ततम: ग्रन्थ: भवति काव्यालंकार:। अस्मिन् ग्रन्थे षट्-परिच्छेदा: विद्यन्ते। अत्र भामहेन प्रधानत: पञ्चविध: विषय: आलोचित:- १. काव्यशरीरम्, २. काव्यालंकार:, ३. दोष: ४. न्यायनिर्णय: ५. शब्दशुद्धि: इति। भामह नये काव्यस्य लक्षणं भवति – ''शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्।।''

अपि च राजशेखरेण अलंकारशास्त्रम् 'सप्तमवेदाङ्ग:' नाम्नाभिधीयतो तथा हि उच्यते –

''उपकारकत्वाद अलङ्कार: सप्तमम् अङ्गम् इति यायावरीय। ऋते च तत्स्वरूप – विज्ञानाद् वेदार्थान् अवगति:। ''

नाट्यशास्त्रकार: भरत: उक्तवान् यत् –

''अलङ्काररैगुणैश्चैव वहुभि: समलङ्कृतम्।

भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्भूषणमिति स्मृतम्।'' (१७/६)

अपि च आलंकारिक: दन्डी अलंकारस्य लक्षणप्रसङ्गे उवाच - ''काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारन् प्रचक्षते।'' (२/१)

आचार्य वामनेनापि उक्तं यत् – काव्यं ग्राह्यम् अलङ्कारात्। (१/१/१)

अस्मिन् विषये वामन: वृत्तौ अपि उक्तवान् –

''अलंकृति: अलङ्कार: । करण-व्युत्पत्त्या पुन: अलङ्कारशब्द: अयम् उपमादिषु वर्त्तते।''

अत्र उल्लेख्यं यत् उद्भट-रुद्रटौ महोदयौ भरतस्य अनुगामिनौ आस्ताम्। रुद्रटस्य ग्रन्थोऽस्ति 'काव्यालङ्कार:।' अत्र षोड़श परिच्छेदा: सन्ति। रूद्रटेन द्विपञ्चाशत् अलंकारा: स्वीकृता:। उद्भटस्य ग्रन्थोऽसस्त 'काव्यालङ्कारसारसंग्रह:। ' तत्र चत्वारिंशत् अलंकारा: सन्ति।

7.19.c रीतिसम्प्रदाय:

रीतिवादस्य प्रधान: प्रवक्ताऽस्ति वामनाचार्य:। रीते: अनेका: पर्यायवाचकशब्दा: व्यवहृयन्ते —

१. रीति (वामन:)

२. मार्ग: वर्त्म: वा (दन्डी)

३. पद्धति: (दन्ड)

४. Style इति

६. Diction इति।

रीतिशब्दस्य ब्युत्पत्तिगत: अर्थो भवति 'विन्यास:। ' वामनाचार्यनये रीति: काव्यस्य आत्मारूपेण स्वीकृता - ''रीतिरात्मा काव्यस्य।'' (१/१/६) वामन: रीतिपदस्य व्याख्यां कृतवान्। स एव उक्तवान् – ''विशिष्टा पदरचना रीति: ।'' (१/२/७) तथा च उवाच - ''विशेषो गुणात्मा।'' (१/२/८)

वामनस्य ग्रन्थो भवति 'काव्यालंकारसूत्रवृत्ति:। ' वामननये रीतय: भवन्ति – गौड़िय – बैदर्भी – पाञ्चाली च ।

अस्य प्रस्थानस्य अपर: प्रवक्ता आचार्य: दन्डी। दन्डीनये काव्यलक्षणं भवति – शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छन्नापदावली।'' (काव्यदर्श १/१) दन्डीना रीति शब्द: न व्यवहृयते। स मार्गशब्दस्य व्यवहारं चकार। दन्डीनये रीति: अथवा मार्ग: द्विविध: - वैदर्भीगौड़ी च। अस्मिन् विषये दन्डीन उक्तम् –

''अस्त्यनेको गिरां मार्ग सूक्ष्मभेद: परस्परम्।

तत्र वैदर्भगौड़ियौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ।'' (१/४०)

7.19.d -ध्वनिसम्प्रदाय:

ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रधान: प्रवक्ता आनन्दबर्धन:। अस्य समयकाल: नवम-शताब्दी। तेन उक्तम् - ''काव्यस्यात्मा ध्वनि:। '' आनन्दबर्धननये ध्वनि: प्रधानत: त्रिविध: – वस्तुध्वनि:, अलंकारध्वनि: रसध्वनिश्च। अस्मिन् विषये तस्य प्रसिद्ध: ग्रन्थ: ध्वन्यालोक:। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वार: उद्योता: विराजन्ते। आनन्दबर्धन: तस्य ध्वन्यालोके विस्तृत रूपेण ध्वनितत्त्वम् उल्लिखितवान्। ध्वने: स्वरूपप्रसङ्गे आनन्दबर्धनेन उक्तम् –

''यत्रार्थ: शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।

व्यङ्क्त: काव्यविशेष: स ध्वनिरिति: सुरिभि: कथित:।। '' (१/१३)

ग्रन्थशेषे ध्वनिकारेण विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि: अविवाक्षितवाच्यध्वनि: च उक्त:। विवक्षितान्यपरवाच्यध्वने: उदाहरणं खलु—

''शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तप:। तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति विम्वफलं शुकशावक:। '' अविवक्षितवाच्यध्वने: उदाहरणं खलु —

''सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रय:।

शुरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्।।''

ध्वनिवादस्य टीकाकारे भवति अभिनवगुप्त:।

7.19.e वक्रोक्तिसम्प्रदाय:

वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रधान: प्रवक्ता आचार्य: कुन्तक:। अस्य महोदयस्य समयकाल: एकादश: शताव्दी। तस्य प्रसिद्धा: ग्रन्थो भवति 'वक्रोक्तिजीवितम्'। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वार: उन्मेषा: विद्यन्ते। कुन्तकनये वक्रोक्ति भवति काव्यस्य मुख्योपजीव्य: विषय:।

कुन्तकाचार्य: वक्रोक्तिविषये उक्तवान् –

''उभावेतावलंकार्यौ तयो: पुनरलंकृति:।

वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्य-भङ्गी भनितिरुच्यते।।''

अपि च कुन्तक: वाक्यगतवक्रोक्तिप्रसङ्गे उक्तवान् –

''वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते य: सहस्रधा।

यत्रालङ्कार –वर्गोऽयं सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति।''

कुन्तकनये वक्रोक्ति षड्विध:। तथाहि उच्यते –

''कविव्यापारवक्रत्वप्रकारा: सम्भवन्ति षट्।

प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिन:।। ''

ते हि भवन्ति – वर्णविन्यासवक्रता, पदपरार्धवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता, प्रवन्धवक्रता चेति।

वक्रोक्ते: लक्षणप्रसङ्गे आचार्य: भामह:: उक्तवान् यत् –

''वक्राभिधेयशब्दोक्ति: इष्टा वाचाम् अलंकृति।''

अपि च वामनाचार्य: 'काव्यलंकारसूत्रवृत्ति: ' इत्यस्मिन् ग्रन्थे वक्रोक्ति विषये उवाच - ''सादृश्यात् लक्षणा वक्रोक्ति:। ''

7.19.f औचित्यसम्प्रदाय:

उचितस्य भाव: औचित्यम्। अस्य प्रधान: प्रवक्ता काश्मीरीय-कवि: क्षेमेन्द्र:। तस्य समयकाल: भवति ९९०-१०६६ ख्रीष्टाव्द:। क्षेमेन्द्रनये औचित्यमेव काव्यस्य रस:। तथाहि उच्यते –

''औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम्।'

क्षेमेन्द्रस्य मतानुसारेण काव्यस्य चमत्कारित्वमेव औचित्यस्य लक्षणम्। तथाहि उच्यते –

''औचित्यस्य चमत्कार-कारिणश्चारुचर्वणे।

रस-जीवित:भूतस्य विचारं कुरुतेऽधुना।''

अपि च औचित्यस्य लक्षणंप्रसङ्गे उक्तम् –

''उचितं प्राहुरार्य: सदृशं किल यस्य यत्।

उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते।।''

ध्वन्यालोककार: औचित्यवादप्रसङ्गे उक्तवान् –

अनौचित्याद् ऋते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।

प्रसिद्धौचित्तवन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा।। (धन्यालोक (३/१०/१४)

आचार्यक्षेमेन्द्रस्य अन्यतम: ग्रन्थ: हि 'औचित्यविचारचार्य।' अस्मिन् ग्रन्थे क्षेमेन्द्र: औचितस्य प्रभेदम् उल्लिखितवान् । यथा – गणौचित्यम्, अलंकारौचित्यम् प्रभृतय:।

Sub Unit –20

पाश्चात्यकाव्यशास्त्रम्

.....

7.20.a अरस्तु: पाश्चात्य-काव्यशास्त्रेषु अन्यतमकविरूपेण अरस्तु: विराजित:। अस्य काव्यनैपुण्येन काव्यसाहित्यं विकशितम् अभवत्। अरिस्टटलस्य काव्यतत्त्वं मूलत: ग्रीकभाषायां 1508 ईशवीयाब्दे प्रकाशितम् अभवत्। अस्य काव्यतत्त्वं प्रथमे तावात् लेटिन भाषायां प्रकाशितम्। अस्य अनुवादक: 'जर्ज भाल्लोर' इति महोदय:। काव्यतत्त्वस्य ग्रीकपुँथि: 'पारीपाण्ड' नाम्ना परिचीयते। अरिस्टटलस्य काव्यतत्त्वस्य आरवी - अनुवादस्य अनुवादको भवति 'आवुल वशार मत्ता' इति महोदय:।

अरिस्टटल: उपहाररूपेण अस्माकं कृते द्वौ ग्रन्थौ विरचितवान्। यथा - (1) पोयेटिक्स (Poetics) (2) रोटेरिक (Rhetoric)। 'पोयेट्रिक्स' इति ग्रन्थ: काव्यशस्त्र: विषयक:। 'Rhetoric' इति ग्रन्थ: भाषाशास्त्रविषयक:। अस्य Poetics इति ग्रन्थे 23 परिच्छेदा: विद्यन्ते। केषाञ्चित् परिच्छेदानां विषयवस्तु अधस्तात् प्रदीयते -

परिच्छेदा:	विषया:
1	अनुकरणस्य माध्यमम्
2	अनुकरणस्य विषय:
3	अनुकरणस्य पद्धति:
4	काव्यस्य उद्भव: विकाशश्च
5	'कमेडि' इत्यस्य उद्भव:
23	महाकाव्यम्
24	महाकाव्यस्य विभाग:
25	काव्यस्य समालोचना
26	महाकाव्यं विषदान्तकविषयश्च

'Poetics' इति ग्रन्थः साहित्यतत्त्वविषयकः। अयं ग्रन्थः प्रथमतः सिरीयभाषायां विरचितः। अस्य अनुवादकः 'आवुल वाशरार' इति महोदयः।

'Poetics' इत्यस्य अनुवादकर्म -

लैटिनानुवादः - जर्ज भाल्लो (1498)

ग्रिक संस्करणम् - 1508

आङ्गलानुवादाः-

1788 – हेनरी जेमस् इति महोदयः

1789 – टमास् टआइनिं इति महोदयः

1794 – जेमस् मुर इति महोदयः

1965 – राडलफ क्यासेल इति महोदयः

एतेषु सर्वाधुनिक संस्करणं भवति 'राडलफस-क्यासेल' इति महोदयस्य संस्करणम्।

अरिस्टटलस्य काव्यविषयकमूलकतत्त्वं भवति अनुकरण सिद्धान्तः। अनेन उक्तम् शिल्पकार्यात् अपरं शिल्पकार्यं भिन्नं भवति त्रिविधकारणत्वात्। तानि भवन्ति –

i) अनुकरणस्य माध्यमम्

ii) अनुकरणस्य विषयः

iii) अनुकरणस्य पद्धतिः

इत्यत्र अनुकरणस्य माध्यमं भवति – संगीतः भाषा च। अनुकरणस्य पद्धतिः भवति दृश्यम्। अनुकरणस्य विषयो भवति – काहिनी, चरित्रम् अभिप्रायश्च।

अरिस्टटलस्य उक्तिः -

i) शिल्पकार्यं वास्तवजगतः अनुकरणम्

ii) 'Art imitates nature'.

7.20.b लॉङ्गाइनस (longinus)

पाश्चात्यकाव्यतत्त्वविंद्सु अन्यतमो हि लोङ्गाइनम् इति महोदय:। तस्य काव्यतत्त्वविषयक: ग्रन्थो भवति पेरिइप्सुस (Perihysous)। यस्य वङ्गभाषायाम् अर्थोभवति काव्ये उदात्त-तत्त्वम् (on the subline) अस्य मोहोदयस्य समयकाल: 213-72 B.C.

लोङ्गाइनस् अयं महोदय: कैसिलियस हत्यस्य उदात्त इति निवन्धनात् उदात्ततत्त्वस्य प्रेरणां लब्धवान्। पेरिइप्सुस युनानी भाषायां विरचितम्। अयं ग्रन्थ: पत्रात्मकशैल्या रचित: । अस्मिन् ग्रन्थे ४४ अध्याया विद्यन्ते। लोङ्गाऽइनस् इत्यस्य नये उदात्ततत्त्वस्य पञ्च स्रोताणि विराजन्ते –

क. उदात्त-विचार:

ख. भावस्य उदात्तचित्रणम्

ग. समुचितालंकारयोजना

घ. उत्कृष्टभाषा

ङ. गरिमामयरचनाया: विधानम्

अपि च तस्य नये त्रिविधं विरोधीतत्त्वम् –

१. वागाड़म्बर

२. शब्दाड़म्वर:

३. भावड़म्वर:

उदात्तत्त्वस्य मूलधार: महान्-विचार:। उदात्ततत्त्वं रीतिसम्प्रदाये न-सम्वन्ध्सूक्तम्।

7.20.c क्रोचे (Benedetto croce)

क्रोचे इति महोदय: इटालीयदार्शनिक: तथा च काव्यतत्त्वविद:। तस्य समयकाल:। 866 AD – 1952 AD. कलाशास्त्रविषयक: तस्य प्रधानग्रन्थो भवति एस्थेटिक (Aerthetic) अयं ग्रन्थ: 1902 ईशवीयाव्दे प्रकाशित:। क्रोचे इति कवि: 1900 ख्रिष्टाव्दे एकस्मिन् सम्मेलने अतिव्यञ्जनावादम् उल्लिखितवान्। स वस्तुत: अभिव्यञ्जनावादं अवलम्ब्य स्वस्य काव्यतत्तं उपस्थापितवान्। अयं अभिव्यञ्जनावाद: (अनुकरणस्य खण्डनम्) सौन्दर्यतत्त्वस्य उपरि निहितोऽस्ति।

क्रोचे 'हीगल' इति दार्शनिकस्य विचारात् प्रभावित:। क्रोचे इत्यस्य मते प्रक्रिया द्विविधा –

(क) ज्ञानात्मकप्रक्रिया

(ख) व्यवहारिकप्रक्रिया

अभिव्यञ्जनावाद: क्रोचे इत्यस्य अन्यतमो मतवाद: हि अभिव्यञ्जनावाद:। अभिव्यञ्जना इत्यस्य अर्थ: प्रकटित: रूपप्रदानम् वा। अभिव्यञ्जना इत्यस्य अर्थ: प्रकटित: रूपप्रदानम् वा। अभिव्यञ्जनाया: प्रक्रिया–

(क) अन्त:संस्कार: आत्मसंवेदनं वा

(ख) अभिव्यञ्जना

(ग) आनुषङ्गिक: आनन्द:

(घ) अभिव्यक्ति:

अभिव्यञ्जनाया: मान्यता

(क) अभिव्यञ्जना स्वयं प्रकाशितज्ञानम्

(ख) अभिव्यञ्जना भवति अखण्डम्

(ग) अभिव्यञ्जनात् आनन्दस्य अनुभूति: जायते

(घ) अभिव्यञ्जना पूर्णत: आन्तरिकवस्तु।

(ङ) क्रोचे इत्यस्य नये अमूर्तकला भवति नैतिकबन्धनात् मुक्ता।

अभिव्यञ्जनावादेन सह सम्वन्धयुक्ता भवति वक्रोक्तिः। अभिव्यञ्जना वक्रोक्तेः जाता। उभयत्र कल्पनायाः प्रमुखता विद्यते। परन्तु अनयोः किञ्चित् वैसादृश्यः विद्यते। वक्रोक्तिः भवति — बाह्य-अभिव्यक्तिः। अभिव्यञ्जना भवति आन्तरिक-अभिव्यक्तिः।

December – 2014

1. ‘ ध्वन्यालोक: ’ इत्यस्मिन् कति उद्योता: सन्ति ?

(A) चत्वार:

(B) पञ्च

(C) षट्

(D) सप्त

2. नाट्यशास्त्रस्य ‘अभिनवभारती’ व्याख्याया: कर्ता क: ?

(A) आनन्दवर्धन:

(B) अभिनवगुप्त:

(C) धनञ्जय:

(D) भरत:

3. यत्रार्थ: शब्दो वा तमर्थमुपसजनीकृतस्वार्थौ व्यङ्क्त: काव्यविशेषो भवति –

(A) गुणीभूतव्यङ्गम्

(B) ध्वनि:

(C) अलंकारध्वनि:

(D) चित्रकाव्यम्।

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	65	a	7.19.d
2	66	b	7.19.a
3	69	b	7.19.d

December – 2018

1. ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ मतमिदं कस्य विद्यते –

(A) रुय्यकस्य

(B) रुद्रस्य

(C) वामनस्य

(D) भामहस्य

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1		c	7.19.c

December – 2019

1. अधोलिखितेषु उपन्यासकारम् चिनुत –

(a) बाणभट्टः

(b) विल्हणः

(c) दण्डी

(d) अम्विकदत्तव्यासः।

2. अरस्तुविरचितं पुस्तकमस्ति

(a) दि रिपाब्लिक (The Republic)

(b) ऑन-द-सब्लाइन (On-the subline)

(c) पोयेटिक्स (Poetics)

(d) टेल अफ टु सिटीज (Tale of two cities)

3. अलंकारशास्त्रस्य प्रवर्त्तकाचार्यः कः? –

(a) वामनः

(b) भरतः

(c) भामहः

(d) रुद्रटः

4. अधस्तनयुग्मानां समीचीनमेलनतालिकां चिनुत –

तालिका – १	तालिका – २
a. भारविः	i. बुद्धचरितम्
b. कालिदासः	ii. रघुवंशम्
c. अश्वघोषः	iii. किरातार्जुनीयम्
d. शूद्रकः	iv. मृच्छकटिकम्

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
(B)	(ii)	(i)	(iv)	(iii)
(C)	(i)	(ii)	(iii)	(iv)
(D)	(iv)	(iii)	(ii)	(i)

5. कस्य वचः नारिकेलफलसम्मितं कल्पितम् –

(A) विशाखदत्तस्य

(B) भारवेः

(C) दण्डिनः

(D) बाणभट्टस्य

6. न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते इति केनोक्तम् –

(A) भामहेन

(B) भरतेन

(C) विश्वनाथेन

(D) मम्मटेन

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	29	d	7.15
2	84	c	7.20.a
3	86	c	7.19.b
4	78	a	7.6/7.3/7.2/7.4
5	28	b	7.6
6	17	b	7.19.a

December – 2019

1. अनुकरणसिद्धान्तस्य समर्थकः मुख्यतयाऽस्ति –

(A) अरस्तु

(B) लॉञ्जाइनस्

(C) क्रोचे

(D) प्लेटो

2. काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् – इत्युक्ति अस्ति –

(A) दण्डिनः

(B) वामनस्य

(C) अभिनवगुप्तस्य

(D) भोजस्य

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	31	a	7.20.a
2	90	b	7.19.c

December – 2020

1. ‘‘On The Subline’’ इति ग्रन्थस्य प्रणेता अयमिति उच्यते

(A) Arristotle
(B) Plato
(C) Croche
(D) Longinus

2. विश्रुतचरितम् केन रचनाकारेण सम्बन्धम् –

(A) शूद्रकेन

(B) बाणभट्टेन

(C) दन्डिना

(D) हर्षेण

3. रवीन्द्रनाथप्रणीतस्य वाल्मीकिप्रतिभानाटकस्य संस्कृतानुवादः कृतोऽनेन –

(A) अम्विकदत्तव्यासेन

(B) श्रीधरभास्करवर्णेकरेण

(C) वेङ्कटरमणराघवेन

(D) श्रीजीवन्यायतीर्थेन

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	66	d	7.20.b
2	67	c	7.10.2.a
3	75	c	7.17.1